

Bentheim', in: Abels, Beuker en Van Booma, *Nederland en Bentheim*, 18v., en Kremer, 'Kultursprache', 198.

²³ De Bentheimer kerk noemt zich niet 'Reformierte Kirche' maar 'Christliche Kirche', zie Plasger, 'Reformation', 19v., 24. Ik kies voor de naam 'Reformierte' Kerk omdat dit aangeeft welke signatuur de kerk had.

²⁴ Caljé, *Student*, 166.

²⁵ Plasger, 'Reformation', 23v.

²⁶ Gerhard Plasger, 'Der Haager Vergleich von 1701. Vorgeschichte und Folgen', in: Abels, Beuker en Van Booma, *Nederland en Bentheim*, 29.

²⁷ Plasger, 'Vergleich', 37, 39v. en Caljé, *Student*, 165 e.v.

²⁸ Caljé, *Student*, 58, 157 e.v.

²⁹ Kremer, 'Kultursprache', 206v.

³⁰ Johannes Antonius Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830', in: *Socioculturele geschiedenis 1794/1795-circa 1840, Politieke geschiedenis 1794/1795-1840/1846, De Nederlandse koloniën 1795-1914*, red. Henricus Ferdinandus Josephus Maria van den Eerenbeemt et al. dl. 11 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, red. Dirk Peter Blok et al. (Weesp: Fibula-Van Dishoek, 1983), 225, 228.

³¹ Kremer, 'Kultursprache',

de *Oberkirchenrat*.³² Hannover bepaalde in 1818 bovendien dat predikanten tenminste een keer per maand in het Duits moesten preken. In 1819 kwam de volgende maatregel: aangaande studenten theologie mochten niet meer in Nederland studeren.³³ De bepalingen waren uiteindelijk succesvol: in 1830 was het aantal studenten uit het Graafschap en Oost-Friesland aan de Groningse universiteit sterk gedaald ten opzichte van dat in 1825. Het zou in de volgende jaren enkel minder worden. Het Hoogduits werd voor Oost-Friesland in 1845 en voor het Graafschap in 1853 op scholen verplicht gesteld. Tussen 1845 en 1849 werd het verboden om in de kerken Nederlandse boeken te gebruiken.³⁴

In 1866 werd het koninkrijk Hannover door het koninkrijk Pruisen geannexeerd, en in 1871 ontstond onder leiding van Pruisen het Duitse keizerrijk. Daardoor werd de invloed van de staat op de kerk nog sterker. In 1882 liet het Keizerrijk het opzicht over de scholen van de kerk naar de staat overhevelen.³⁵ Nu kon de regering de scholen dwingen om de verplichting uit 1845 respectievelijk 1853 na te komen en de lessen in het Hoogduits aan te bieden. Maar het duurde nog tot minstens 1902 voordat het Nederlands als standaardtaal volledig verdween uit de scholen in het Graafschap. In de *reformierte* gemeenten werd in Oost-Friesland al rond 1889 nergens meer in het Nederlands gepreekt. In het graafschap Bentheim verdween pas tussen 1916 en 1925 het Nederlands volledig uit de *reformierte* gemeenten.³⁶

1923-1945

Na de Eerste Wereldoorlog werd in de 'Weimarer Republik' de monarchistische Nationale Volkspartij (DNVP) de grootste in het Graafschap Bentheim.³⁷ In Oost-Friesland was bij de verkiezingen in 1928 de sociaaldemocratische partij (SPD) de grootste winnaar. Bij de verkiezingen in 1930 werd de dominante positie van de DNVP in het Graafschap overgenomen door de Christelijk Sociale Volksdienst (CSVD): een afsplitsing van de DNVP.³⁸ In het Graafschap kreeg de NSDAP tussen 1931 en 1933 in bijna alle kiesdistricten meer dan 40% van de stemmen: in enkele dorpen van het kerspel Uelsen zelfs 80%.³⁹ Ook in Oost-Friesland kreeg de NSDAP in 1932 de meeste stemmen; in het oosten en zuiden van deze streek zelfs de absolute meerderheid.⁴⁰ Maar het CSVD had in 1933 in sommige plaatsen in het Graafschap Bentheim nog steeds een aanzienlijke groep aanhangers: in Wilsum 15% en in Emlichheim 24%; in Echteler bij Wilsum zelfs 60%.⁴¹ In Bad Bentheim en Nordhorn kon de NSDAP 'slechts' 35% van de stemmen inzamelen, ook omdat de KPD er een grote aanhang had.⁴²